

TERGOV EKSPERIMENTI

Majidov Islom Sherzod o`g`li

Kalit sozlar: eksperiment , tergov , tergovchi , voqea joyi , harakat , holat , hodisa

Anotatsiya: Ushbu ilmiy asoslangan maqolada tergov eksperimenti o`tkazish tartibi , usullari , otkazishdan ko`zlangan asosiy maqsad , hamda ushbu tergov harakati o`tkazishning jinoyatlarni tergov qilishdagi ahamiyati mavzusida ayrim qarashlarimiz mavjud .

Annotation: In this scientifically-based article, we have some views on the procedure, methods, the main purpose of conducting an investigative experiment, and the importance of this investigative action in the investigation of crimes.

Tergov eksperimenti – kriminalistik taktika tizimida mustaqil tergov harakati bo`lib, jinoyat ishini tergov qilish jarayonida sodir bo`lgan hodisaning ayrim holatlarini va vaziyatlarini tajriba usulida tekshirishdan iborat.

Tergov eksperimentining mohiyati shundaki, muqaddam bo`lib o`tgan hodisalarni, jinoyat ishiga aloqador bo`lgan holatlarni voqelikda haqiqatdan bo`lganligini yoki bo`lmaganligini aniqlash maqsadida, ular aynan ma`lum sharoitlarda tiklanib tekshiriladi.

JPKning 153-moddasida tergovchi tergov jarayonida so`roq qilingan shaxslarning ko`rsatuvlarini, boshqa dalillarni, shuningdek, ish yuzasidan qilingan versiya, tekshirilayotgan hodisaga oid muayyan sharoit va holatlarni tiklash hamda zaruriy tajribalar o`tkazish orqali tekshirishga haqlidir, deyilgan.

Tekshirilayotgan holatlar, guvohlar, jabrlanuvchilar, jinoyatda gumon qilinayotganlar va ayblanuvchilarning ko`rsatuvlaridagi biron hodisani idrok qilish, eshitish, ayrim harakatlarni bajarish imkoniyati bo`lgan-bo`lmaganligini aniqlashdan iboratdir.

Guvohning jinoyat hodisasiga oid ma`lum dalillarni ko`rganligi, eshitganligi haqidagi ma`lumotlari o`sha vaqtdagi sharoitda (yorug`lik, masofa, shovqin kabi) ko`rish va eshitish imkoni bo`lganligini tekshirishga zarurat tug`iladi. Shuningdek, gumon qilinayotgan shaxs yoki ayblanuvchining ayrim jinoiy harakatlari: buzib kirgan joydan ma`lum buyum-ashyolarni olib chiqib ketish imkoni, ko`p miqdordagi tovarlarni bitta yuk mashinasida olib ketganligi kabi ma`lumotlarni tekshirishda, eksperiment ko`rsatilgan vaziyatlar-holatlar sun`iy tiklanib, tajriba qilib o`tkazishdan iborat bo`ladi.

Tergov eksperimenti jinoyat ishi yuzasidan mavjud bo`lgan ma`lumotlar va ehtimolga qarshi bo`lmagan fikrlarni tekshirishga qaratilgan bo`lib, ushbu ma`lumotlar

va fikrlar ma`lum sharoitlarda voqelikda bo`lganligiga ishonch hosil qilishga qaratilgan bo`ladi.

Tergov eksperimenti natijalari ijobiy – tasdiqlovchi bo`lib chiqsa, tekshirilayotgan dalil yoki versiya to`g`ri ekanligi aniqlanadi, aks holda inkor etuvchi natija hosil bo`lganda, tekshirilayotgan ma`lumotlar noto`g`ri ekanligi, ko`rsatuvdagi vaziyat-holatlarining asossiz yoki yolg`on ekanligi isbotlanadi.

Tergov eksperimentini o`tkazish maqsad-vazifasi jinoyat ishining tergov jarayonida to`plangan, topilgan dalillar (suroqda olingan ma`lumotlar), ishning ayrim holatlari yuzasidan hosil bo`lgan versiya va boshqa xabarlarni to`g`ri haqiqat ekanligini tekshirishdan iboratdir. Shu bilan birga mazkur tergov harakati vazifasiga jinoyatni ochish-isbotlash uchun yangi dalillarni topish, mustahkamlash va ularni to`g`ri baholab, ayblov fikriga asos qilish masalasi ham kiradi.

Tergov eksperimenti vazifalariga ko`ra, boshqa tergov harakatlariga o`xshab ketadi va ayrim qismlari o`zaro bog`liqligi bilan namoyon bo`ladi. Ayniqsa eksperiment “ko`rsatuvlarni hodisa joyida tekshirish” tergov harakatiga o`xshash bo`lib, ikkala protsessual harakat so`roq natijasida olingan ko`rsatuvlarni tekshirishdan iboratdir. Shu bilan birga ular orasida muhim farqlar mavjud bo`lib, ular shundan iboratki, eksperimentda ko`rsatuvdagi ayrim dalillarni bo`lib o`tgan voqelikda, shart-sharoitda, sun`iy tiklash bilan tajriba qilib tekshiriladi. Hodisa joyida ko`rsatuvlarni tekshirish esa, so`roq paytida olingan ma`lumotlardagi ayrim holat-vaziyatlar haqiqiy hodisa joyidagi vaziyatlarga to`g`ri kelishi aniqlanadi, ba`zi ma`lumotlar to`ldiriladi, tekshiriladi.

Hodisa joyini ko`zdan kechirish harakatining ham eksperiment bilan birmuncha bog`liqlik va o`xshashlik xususiyati mavjuddir. Hodisa joyini ko`zdan kechirish maqsadi, eksperiment kabi dalil qidirib topish, uni tekshirishdan iboratdir, lekin ko`zdan kechirishda hodisa joyi, holati o`zgartirilmaydi, avvalgi asl holati, jinoyat oqibati bo`lgan alomatlari o`zgarishsiz kuzatiladi.

Sud ekspertizasining turli tekshiruvlarini o`tkazishda ekspert-mutaxassis eksperimental uslubiyotni keng qo`llaydi. Jumladan, otish quollarini identifikatsiyalashda shubhalangan quoldan eksperimental otishlar o`tkazib, tekshirish uchun o`q va gilzalarining namunalarini tayyorlaydi, hujjat va boshqa obyektlarni tekshirishda eksperiment tajriba uslubini turli shakllarda qo`llaydi. Bu eksperimental tadqiqot – tekshiruvlar tergov eksperimentiga o`xshash bo`lsa ham, mustaqil tergov harakati emas, sud ekspertizasining tekshiruv uslubi sifatida uning tarkibiy qismi bo`lib hisoblanadi.

Tergov eksperimenti jinoyat protsessual qonunida ta`riflanishicha, jinoyat ishi yuzasidan o`tkazilgan so`roq ko`rsatuvlarini, boshqa dalillarni, ish yuzasidan hosil bo`lgan versiya, tekshirilayotgan hodisaga oid muayyan harakatlar, sharoit va holatlarini tiklash hamda zaruriy tajribalar o`tkazish orqali tekshirishdir. Shuningdek,

eksperiment faqatgina bor dalillar va versiyalarni tekshirish bilan cheklanmay, eksperiment tajribalari yordamida yangi dalillar ham aniqlanadi. Tergov ishini yurgizish jarayonida hosil bo`lgan versiyani albatta turli tergov harakati yordamida, shu jumladan eksperiment o`tkazish bilan ham tekshirish lozim bo`ladi. Versiyalar jinoyat hodisasining umumiy yoki ayrim holatlariga taalluqli bo`lib, ular eksperiment, turli tajribalar va boshqa tergov harakatlari yordamida tekshirilgan holdagina haqiqatga aylanib ishning ayrim holatlariga tegishli bo`lgan dalil sifatida xizmat qilaoladi. Bu holda tergov eksperimentining natijalari yangi dalillarni keltirib chiqarishi va borlarini haqiqatga mos yoxud mos emasligini tasdiqlaydi. Tergov amaliyotida tergalayotgan jinoyat ishi yuzasidan turli holat-vaziyatlarni eksperiment yordamida tekshirishga to`g`ri keladi. Shularga ko`ra eksperimentning turli shakllari o`tkaziladi:

ma`lum hodisa, holat, shaxslarni muayyan sharoitda ko`rish imkonini aniqlash uchun;

hodisani (turli ovozlar, portlash, motor ovozlari va h.k.) ma`lum sharoit voqeligida eshitish imkoni bo`lgan-bo`lmaganligini aniqlash uchun;

jinoyat ishiga taalluqli bo`lgan ayrim harakatlarni bajarish (masalan, ma`lum masofani qadam yurish, yugurish yoki transport vositasida ma`lum muddat davomida o`tish) imkonini tekshirish uchun;

ayrim ishlarni bajarish imkoniyatini (to`siqdagi teshik orqali og`ir yuk bilan chiqish yoki kirish, ko`p miqdordagi tovar mollarni bitta muayyan mashina yordamida olib ketish va h.k.) tekshirish uchun;

turli modda va mahsulotlar sifatini (hidini, tarkibini) idrok qilib, ajrata bilish qobiliyatini va boshqa holatlarni tekshirish uchun.

Jinoiy vaziyatning yoki uning ayrim jihatlarini oldini olish imkonini tekshirishda tergov eksperimenti bilan bir qatorda boshqa choralar ham ko`riladi. Ayniqsa avtotransport halokatini tekshirishda, jabrlanuvchilar va ayblanuvchilar ko`rsatuvlaridagi vajlar, tushunchalar eksperiment, ko`rsatuvlarni hodisa joyida tekshirish va ekspertizalar yordamida aniqlanadi.

Tergov amaliyotida transport hodisalari, odamni bosib ketish yoki boshqa turdagi tartib qoidalari (transportlarda odam tashish) natijasida baxtsizlik hodisalari yuz berishi, hattoki qurbonlar ham bo`lishi mumkin. Tergovda ko`pchilik holatlarda ayblanuvchilar javobgarlikdan qutilish maqsadida turli asossiz vajlarni keltirib, o`zini aybsiz qilib ko`rsatib, mazkur hodisaning asosiy sababchisini jabrlanuvchi deb ko`rsatishga urinadilar. Bunday holatlarda tergovchi yuz bergan hodisaning qanchalik to`g`riligini va uning oldini olish mumkin emasligini aniqlash maqsadida eksperiment o`tkazadi.

Bu holda jinoiy harakatning xarakterini va aniqlanishi lozim bo`lgan hodisa vaziyatini sun`iy tiklash bilan tajribada sinab ko`rish uchun eksperiment o`tkaziladi.

Masalan, ko`chani kesib o`tayotgan shaxsni mashina urib ketgan bo`lsa va bu holatda ayb jabrlanuvchiga yuklansa, tergovchi hodisa sodir bo`lgan vaziyat holatini tiklash bilan eksperiment o`tkazib, muayyan vaziyatda falokatning oldini olish mumkinligini yoki mumkin emasligini hal qiladi. Bunda haydovchi tormoz berish yo`li bilan mashinaning yurishini sekinlatishi mumkinmide yoki boshqa harakat bilan ko`ngilsiz hodisaning oldini olishga harakat qilganmi yoki buning iloji bo`lmaganmi, degan savollarga javob oladi.

Tergov eksperimentini muvaffaqiyatli o`tkazish uchun unga puxta tayyorgarlik ko`rish lozim. Mazkur tergov harakatini o`tkazishdan avval jinoyat ishidagi materiallar bilan tanishib chiqib, so`ngra mavjud bo`lgan dalillarning qaysi birini eksperiment o`tkazish bilan tekshirilishi zarurligi hal qilinadi. Tergov harakatini o`tkazish rejasini belgilab olish ham katta ahamiyat kasb etadi. Reja quyidagilarni o`z ichiga olishi mumkin:

eksperiment o`tkazishning maqsadi, joyi, vaqti, tekshiruv o`tkazish sharoitlari;
tergov harakatining mazmuni va tajribalarning oldinma-ketin o`tkazish tartibi;
qatnashuvchilarning har qaysisi bajaradigan harakatlarni aniqlash;
zarur bo`lgan ilmiy-texnik vositalarni tajriba o`tkazishga tayyorlash;
murakkab holat-vaziyatlarni tekshirishda joyning chizmasini tayyorlash va tergov harakati natijalarini rasmiylashtirish, mustahkamlash choralarini ko`rib chiqish.

Eksperiment o`tkazishning maqsadini aniqlash, deganda tekshiriluvchi holatlarning, bor dalillarning qaysilari yoki qaysi qismlari tekshirilishi lozimligi, qanday tajribalarni uyushtirish kerakligi, uni o`tkazishda qanday shart-sharoitni yaratish lozimligi ko`rib chiqiladi, zarur bo`lsa ko`rsatuvlari tekshirilayotgan shaxslarni qayta so`roq qilish lozim.

Eksperiment o`tkazishdan oldin tekshirish jarayoni, ish vaziyatlarini ma`lum sharoitda tiklash bilan bog`liq bo`lganligi uchun, uni o`tkazish yoki o`tkazmaslik zaruratini ko`rib chiqish kerak.

O`zbekiston Respublikasi jinoyat protsessual qonunida bu haqda shunday deyilgan: "Eksperiment o`tkazish to`g`risida surishtiruvchi, tergovchi qaror, sud esa ajrim chiqaradi. Eksperiment natijasida fuqarolar, korxonalar, muassasalar va tashkilotlarga mulkiy zarar yetkazilishi, ishlab chiqarish tartibotining, transport vositalari harakati jadvalining buzilishi va boshqa noxush oqibatlarining kelib chiqishi ehtimol bo`lsa, surishtiruvchining, tergovchining bunday eksperiment o`tkazish to`g`risida qaroriga prokuror sanksiya berishi lozim" (JPKning 154-m). Eksperiment qatnashuvchilarning hayoti va salomatligiga xavf tug`dirsa, jamoat tartibi va axloq normalariga putur yetkazsa, uni o`tkazishga yo`l qo`yilmaydi. Bunday hollarda eksperiment o`rniga boshqa tergov harakatini o`tkazish belgilanadi (qayta so`roq, yuzlashtirish, ekspertiza va boshqalar).

Tergov eksperimentini muvaffaqiyatli tashkil qilish va o`tkazish uchun uning ishtirokchilarini oldindan belgilab olish lozim.

Ikki kishidan kam bo`lmagan xolislardan tashqari, eksperiment o`tkazishda tekshiriladigan hodisa, dalil, vaziyat xususiyatiga oid bo`lgan mutaxassisning ishtiroki uni ijobiy o`tkazilishiga yordam beradi.

Tergov eksperimentini o`tkazish jarayonida ish yuzasidan so`roq qilingan shaxslarning ishtiroki taktika jihatdan maqsadga muvofiq bo`ladi, ayniqsa ko`rsatuvlari tekshirilayotgan shaxs (guvoh, jabrlanuvchi, gumon qilinuvchi, ayblanuvchi)ning qatnashuvi, tergov harakatining ijobiy natijalari uchun omil bo`lib hisoblanadi. Jumladan jinoiy hodisani ko`zi bilan ko`rgan, eshitgan guvohlar, vaziyatni tiklashda uning haqiqiy hodisa vaqtidagi holati, sharoitlarining mos kelishini kuzatib, tegishli qo`shimcha tushunchalar berishlari mumkin.

Guvoh yuz bergan hodisa vaziyatini qayta tiklashga, shu bilan birga hodisaning qanday davom etganligiga doir kerakli ma`lumotlarni beradi. Tergov eksperimenti guvohlarning ko`rsatuvlarini tekshirish maqsadida o`tkazilsa, guvohlarning o`zlari tegishli harakatni shaxsan namoyish qilishlari, tekshirilayotgan hodisaning haqiqatligini aniqlashga yordam beradi.

Eksperiment ayblanuvchining ko`rsatuvini tekshirish maqsadida o`tkaziladigan bo`lsa, bu holda ayblanuvchini eksperiment o`tkazishga qatnashish uchun jalb qilish maqsadga muvofiqdir. Ayblanuvchi jinoyat sodir bo`lgan vaqtda bajargan harakatlarni to`la namoyish qiladi. Ish bo`yicha to`g`ri ma`lumotlarni aniqlashga imkon beradi. Eksperiment o`tkaziladigan joyini, vaqtini ham oldindan belgilab olish lozim. Eksperimentni jinoyat sodir bo`lgan joyning o`zida o`tkazish imkoni har doim ham bo`lavermaydi, shuning uchun joy va vaqt natija uchun ahamiyati bo`lsa, haqiqiy jinoiy hodisaga o`xshash bo`lgan joy va taxminan o`sha vaqt (kechki, kunduzgi, qor, yomg`ir kabi) belgilanadi. Ishning oqibati unchalik ahamiyatli bo`lmasa, vaqt omili tergovchining ixtiyori bilan belgilanadi. Hodisaning tekshirilishi uchun sovuq yoki issiqning ahamiyati bo`lsa, iqlim shunday sun`iy ravishda hosil etiladi, oldindan bu masalaga tayyorgarlik ko`riladi.

Tergovchi tergov eksperimentini o`tkazishda davlat va jamoat organlari vakillaridan hamda ayrim fuqarolardan topshirilgan ma`lum harakatning bajarilishini talab qilish huquqidan foydalana oladi.

Eksperiment o`tkaziladigan joy boshqa tuman territoriyasida bo`lsa, aniq shaxslarni jalb qilish shart bo`lmasa, umumiy tartibda hal qilinadi. Xolislar, tergovchi va boshqa ishtirokchilar tomonidan bajarilgan harakatlarni o`z ichiga olgan, tergov harakatlarining mazmunan obyektivligini guvohlantiradilar. Xolislar faqatgina tergov harakatining guvohi bo`lmasdan, eksperimentning aktiv qatnashchilari sifatida ishtirok etishlari lozim. Tergov eksperimenti vaqtida uning ishtirokchilariga yuklatilgan vazifaning jiddiyligini anglashlari, vazifalarni bajarishda

viydonan munosabatda bo`lishlari, eksperiment vaqtida ma`lum bo`lib qolgan ish materiallarini sir saqlash lozimligini bilishlari shart.

Eksperiment tezkor ma`lumotlarga asoslanib o`tkaziladigan bo`lsa, tezkor xodimning qatnashuvi maqsadga muvofiqdir. Eksperiment o`tkazish davomida o`tkaziladigan sinovlarning mazmunini o`zgartirish bilan tezkor ma`lumotlarni ham tekshirish mumkin. Eksperiment o`tkazishda mutaxassisning ishtirok etishi ayniqsa muhimdir. Mutaxassis eksperiment vaziyatini qayta tiklash va o`tkazish oldidan qatnashuvchilarni joy-joyiga qo`yishga, texnik jihatdan to`g`ri o`tkazilishiga ko`maklashadi, shuningdek, eksperiment natijalariga baho berishda tergovchiga zarur bo`lgan maslahatlarni beradi.

Tergov harakatini o`tkazishga barcha tashkiliy masalalar yuzasidan tayyorgarlik ko`rilgandan so`ng kirishish mumkin.

Har qanday tergov harakatlari kabi eksperiment o`tkazishning ham umumiy qoidasi jinoyat-protsessual qonunida tartibga solingan.

Eksperiment o`tkaziladigan joyda hozir bo`lgan ishtirokchilar bilan, ularning har birlarining huquq va burchlari, o`tkazilayotgan tekshiruv maqsadi, o`tkazish jarayonida ularning bajaradigan ishlari haqida suhbat o`tkaziladi. Eksperiment o`tkazish joyi, vaqti, uni o`tkazish sharoitlari, jumladan, ob-havo, yorug`lik va boshqalar ko`rib chiqiladi. Vaziyatni tiklashda ayrim shaxslarning turar joyi, ma`lum harakatlarni muayyan vaqtda bajarishlari ta`kidlanadi, zarur bo`lgan predmetlarni tegishli joylarga qo`yiladi, yo`q bo`lgan, zararlangan obyektlarning modellari hozirlanadi.

Eksperiment o`tkazish joyini qo`riqlash uni o`tkazishga xalaqit beruvchilarni chetlatish kabi choralar, tezkor xodimlarga topshiriladi. Eksperiment tajribalarini o`tkazishda ayrim harakat vaziyatlarini tiklash choralari, ko`rsatuvi tekshirilayotgan shaxsga topshiriladi, agar bunday qilishni turli sabablarga ko`ra iloji bo`lmasa, bu topshiriqlarni taklif qilingan boshqa shaxslar amalga oshirishi mumkin. Sinalayotgan dalillar, versiya, so`roq qilingan shaxslarning bergan ma`lumotiga qarama-qarshi, salbiy natija bersa, eksperiment jarayonini kuzatib turgan, unda qatnashayotgan shaxslar (guvoh, jabrlanuvchi, gumon qilinuvchi, ayblanuvchi)ning psixologiyasiga ta`sir etib, ularning so`roqqa bergan ko`rsatuvlarini to`g`ri-noto`g`ri ekanligi ma`lum bo`ladi. Bunday hollarda eksperimentni o`tkazib bo`lgandan so`ng takroriy so`roq o`tkazish ma`qulroq bo`ladi.

Ayblanuvchi, gumon qilinuvchilarning eksperiment o`tkazishda qatnashuvi ixtiyoriy bo`lib, ularning ishtiroki zarur bo`lgandagina, ishning oqibatidan manfaatdorligini va ular o`z ahvollarini ancha yengillashtirishi mumkinligi masalasi tushuntiriladi. O`zgargan va eayta tiklab bo`lmaydigan sharoitlarni sisobga olish

Tajribalarni sodisa, fakt, voeyea ro'y bergan joydagi sharoitlarga juda o'xshash bo'lgan sharoitlarda o'tkazish

Jinoiy hodisa holatlarini tajriba qilib tekshirishda, sun'iy tiklangan vaziyat asl hodisa holatida bo'lgan shart-sharoitga mos kelmog'i zarur. Tekshirish jarayonida topshiriq olgan shaxs tajribaning ayrim harakatlar bilan bog'liq qismlarini (balandlikdan sakrash, biror to'siqdan o'tish kabi) bajara olmasa, uning o'rniga bo'yi, gavdasi, yoshi jihatidan o'xshash bo'lgan boshqa shaxsga bu ishni bajarish topshiriladi. Tekshirilayotgan hodisa, holat, vaziyatlar bir necha ko'rinishda takrorlanib sinalishi lozim, shundagina tekshiruv natijalari haqiqiy va xolisona bo'ladi. Masalan, ko'rish imkoni 200 m masofada ifodalangan bo'lsa, tekshiruvni 150, 200 va 250 mda o'tkazish lozim bo'ladi, qaysi holatlar qayta takrorlanganda o'zgarishsiz natija bersa, ana shu yo'nalish haqiqatga to'g'ri keladi, deb tanlanadi.

Eksperiment o'tkazilayotgan sharoit, tiklanayotgan harakat yoki hodisalar yuz bergan sharoitga iloji boricha o'xshash bo'lishi lozim. Tajribalar imkoni boricha bir necha marotaba takrorlanib o'tkaziladi, tajribalarning sharoitlari bir muncha o'zgartilishi mumkin (JPKning 155-moddasi). Mana shu qoidaga asoslangan holda, eksperimentni o'tkazish jarayonida, tergovchi ayrim holatlarni tiklab namoyon qilayotgan shaxslarning joylarini o'zgartirishi, harakat ko'rinishlarini bir necha variantda amalga oshirishni taklif qilishi va ana shu ko'rinishlar orasidan ko'proq takrorlangan natijani tanlab olishi kerak.

Tekshirilayotgan holatlar, versiyalar, ko'rsatuvdagi ayrim dalillarni har tomonlama tekshirib aniqlash uchun, gumon qilinuvchi, ayblanuvchi, guvoh, jabrlanuvchilarning har birlariga alohida-alohida o'zi qatnashgan yoki shohid bo'lgan hodisa holatini tiklash tavsiya etiladi va tergovchi tajriba harakatlarini o'tkazadi. Tajribalar ko'p va murakkab bo'lsa, tergovchi uni bir necha bosqichga bo'lib, tegishli oldinma-ketinlikda o'tkazadi. Eksperiment tekshiruvlarini o'tkazish jarayonida, uning ayrim qismlari-bosqichlarini mustahkamlash maqsadida foto, kino, video tasvirga olish lozim bo'ladi. Shu bilan birga, eksperiment o'tkazilayotgan joyning chizmasi, ishlatilgan nusxa, qoliplar ham yuqorida ko'rsatilgan vositalarga qo'shiladi. Eksperiment tajribalarini o'tkazish jarayonida ko'rsatuvlari tekshirilayotgan shaxslarga va ayrim harakatlarni amalga oshirayotgan qatnashuvchilarga savollar berilishi mumkin. Savollar tergovchi, mutaxassis, xolislar tomonidan berilib, eksperiment o'tkazishning shart-sharoitlariga, uning natijalariga, ishlatilayotgan jihozlarga tegishli bo'lishi mumkin.

Eksperiment harakatida ishtirok etuvchi shaxslar, tergovchining ruxsati bilan ko'rsatuvlari tekshirilayotgan gumon qilinuvchi-ayblanuvchilarga savol berishga, tergovchining e'tiborini ish holatini aniqlashga ko'maklashadigan barcha holatlarga qaratishga, tekshiruv sharoitiga ba'zi aniqliklar kiritishga haqlidirlar. Shu bilan birga

eksperiment qatnashuvchilari tajriba va ayrim harakatlarni yana takrorlashni iltimos qilishlari mumkin. Qatnashuvchilarning bunday fikr-mulohazalari eksperiment bayonnomasida aks ettirilmog`i lozim.

Eksperiment jarayonida amalga oshirilgan tekshiruvlar natijasi voqelikka nisbatan to`g`ri kelmasdan zid bo`lsa, ya`ni tekshirilayotgan harakatning natijasi ko`rsatuvdagi holatlarni tasdiqlamasa, natija salbiy, inkor etuvchi bo`lib, ko`rsatuvdagi ma`lumot noto`g`ri bo`lib chiqadi.

Aksincha, eksperiment jarayonida tekshirilayotgan hodisa, vaziyatlar o`tkazilgan tajribalar natijasiga mos kelsa, u holda tekshirilayotgan holat hodisalari haqiqatda voqelikda yuz bergan bo`lishi mumkinligi tasdiqlanadi.

Tergov eksperimenti jinoyat-protsessual qonuni normalari asosida o`tkazilishi bilan bir qatorda, qo`llaniladigan taktik uslublar ham qonun normasiga zid bo`lmasligi lozim.

Tergov eksperimenti o`tkazilganligi haqida protsessual qonunning tegishli moddalarida nazarda tutilgan tartibda protsessual hujjat bo`lgan bayonnomada aks ettirilmog`i lozim. Har qanday tergov harakatining bayonnomasi kabi eksperiment bayonnomasi ham kirish, bayonot va yakunlovchi qismlardan iboratdir.

Bayonnomaning kirish qismida eksperiment o`tkazilishi uchun asoslar, kim tomonidan o`tkazilganligi, tekshiruv zarurati, joyi, vaqti va qatnashuvchilarning ismi-shariflari ko`rsatiladi. Shuningdek, guvoh va jabrlanuvchilar ko`rsatuvlari tekshirilganda eksperiment o`tkazishdan oldin ular qasddan yolg`on ma`lumot berish va bosh tortish oqibatlari, ya`ni jinoiy javobgarlik haqida ogohlantirganligi to`g`risida ma`lumot va uni tasdiqlovchi imzolari kiritiladi.

Bayonnomaning ikkinchi qismi bo`lgan bayonot yoki tavsiflovchi bo`limi eng mas`uliyatli bo`lib, o`tkazilgan tergov harakatining tashkiliy bosqichidan to uning natijasi shakllangan vaqtigacha o`tkazilgan tekshiruv ishlari to`la o`z ifodasini topmog`i lozim.

Tekshiriluvchi holat-vaziyatning tavsifi, unga o`xshash bo`lgan shart-sharoitning yaratilishi, tajribalarning mohiyati, qanday tur va shakllarda namoyon qilib ko`rsatilganligi haqida mukammal yoritilishi lozim.

Tekshiruv o`tkazilishi jarayonida qo`llanilgan kriminalistik texnika vositalaridan - ovoz yozish, video tasvirga olish, kino va fotosuratga tushirish ishlari bayonnomaning mazkur qismida aks ettiriladi. Shu bilan birga eksperiment tajribalarini uyushtirish uchun tayyorlangan qoliplar (namunalar), mulaj va modellar ham nima uchun va qanday qo`llanilganligi bayon etiladi.

Eksperiment natijasida tekshirilgan holat, vaziyatlar, versiyalar o`z tasdig`ini topgan yoki topmaganligi, ular necha yo`nalishli tajriba yordamida tekshirilganligi va boshqa chora-tadbirlar qanday oldinma-ketinlikda o`tkazilgan bo`lsa, bayonnomada shunday holda yoritilishi lozim.

Bayonnomaning yakunlovchi qismi quyidagilarni aks ettirgan bo`lishi shart:

- 1) eksperimentni o`tkazishda ishtirok etgan shaxslar keltirgan ariza, shikoyat, iltimosnoma va e`tirozlari;
- 2) eksperiment tekshiruviga tayyorlangan buyumlarning individual hususiyatlari (shakli, rangi, o`lchovi va boshqa moddiy belgilari);
- 3) eksperiment o`tkazilgan joyning chizmasi, harakat va holatlar sxemalari;
- 4) bayonnoma barcha ishtirokchilar tomonidan tanishib chiqilganligi to`g`risidagi ma`lumotlar va bu ma`lumotlar ular tomonidan tasdiqlanganligi.

Eksperiment jarayonida qo`llanilgan kriminalistik texnika vositalarining mahsulotlari (kino, ovoz yozish, video tasmlari, foto-suratlar, chizmalar) bayonnomaga ilova qilinganligi ham ko`rsatilishi lozim. Tergov harakatining natijalarini qayd etib mustahkamlagan hujjat - bayonnoma protsessual jihatdan dalil manbai bo`lib xizmat qiladi va ayblov xulosasiga, so`ng sudning qaroriga (hukmiga) asos bo`ladi, shuning uchun bayonnoma yuqorida keltirilgan talablarga rioya qilinmay bajarilgan holda, bu hujjat haqiqiy kuchga ega bo`lmay qoladi, eksperiment jarayoni va natijalari daliliy xususiyatini yo`qotadi.

Tergov eksperimenti natijalarini baholash jinoyat ishidagi materiallar boshqa dalillar bilan solishtirib, ularni o`zaro bog`liqligi, bir-birini to`ldirishi asosida qabul qilinadi. Dalillarni baholashning tartib-qoidalari xususiyati qonun asosida bo`lib, umumiy prinsiplarni qo`llash bilan amalga oshiriladi. Tergov eksperimentining natijalari tasdiqlovchi yoki inkor etuvchi (salbiy) bo`lishidan qat`i nazar, har ikkala turi ham dalil bo`lib xizmat qiladi. Birinchi turi tekshirilayotgan hodisa dalilni to`g`ri bo`lishi ehtimol ekanligini, ko`rsatuvdagi dalillar hodisa haqiqat bo`lib o`tgan deb hisoblashga va tergovning keyingi navbatdagi chora-tadbirlarini to`g`ri belgilashga va o`tkazishga imkon beradi. Ikkinchi turdagi natija, ya`ni eksperiment tekshiruvidagi holat vaziyatlarni tasdiqlamasa, inkor etsa, bu holda ko`rsatuvdagi holat dalillari noto`g`ri yoritilganligi, versiya noto`g`ri ekanligi aniqlanadi. Eksperiment natijalari, ularning qanday shaklda, turda bo`lishidan qat`i nazar, qonun talabi asosida baholanishi va ish materialiga qo`shilishi zarur. Sud muhokamasi jarayonida o`tkazilgan eksperimentning natijalari, sud majlisi bayonnomasida aks ettiriladi va tegishli talablar asosida baholanadi. Ko`rsatuvni hodisa joyida tekshirishning protsessual qoidasi JPK 133-moddasida ko`rsatilgan bo`lib, unga binoan mazkur tergov harakatini o`tkazish oldidan surishtiruvchi yoki tergovchi xolislar ishtirokida tekshirilayotgan ko`rsatuvlarni e`lon qiladi. Ko`rsatuv bergan shaxsdan ularning to`g`ri yoki noto`g`riligini, qo`shimcha va o`zgartirishlar kiritishga ehtiyoj bor yoki yo`qligini so`raydi, tekshirishning maqsadi va tartibini tushuntiradi. Basharti guvoh yoki jabrlanuvchining ko`rsatuvlari tekshirilayotgan bo`lsa, ular ko`rsatuv berishdan bosh tortganlik va atayin yolg`on

ko`rsatuv berganlik uchun jinoiy javobgarlik haqida ogohlantiriladi. Bir necha shaxsning ko`rsatuvi bir vaqtning o`zida va bir hodisa joyida tekshirilishi mumkin emas. Bu holda so`roq qilingan shaxslarning ko`rsatuvlari navbat bilan qaysi birlarining ko`rsatuvi jinoyat ishi yuzasidan muhimroq ahamiyatga ega ekanligini hisobga olib, shu shaxs ko`rsatuvidan boshlamoq tavsiya etiladi. Protsessual qonunda ko`rsatilishicha mazkur tergov harakatini o`tkazish chog`ida ko`rsatuv bergan shaxs o`ziga ma`lum bo`lgan, tekshirilayotgan hodisaning ayrim sharoiti, holatini tiklaydi, ish uchun ahamiyatli bo`lgan narsalar, hujjatlar, izlar topilgan joylarni ko`rsatadi, ayrim harakatlarni namoyish qiladi, hodisa sodir bo`lgan joyda sharoitning o`zgarganligiga e`tiborni qaratadi, o`zining avvalgi ko`rsatuvlarini aniqlashtiradi va ularga oydinlik kiritadi. Ushbu tergov harakatini o`tkazishda tergovchi hozir bo`lgan ishtirokchilarga ularning huquq va majburiyatlarini tushuntiradi va bu to`g`risida tergov harakatining bayonnomasida qayd etadi. Tergov harakatining ishtirokchilariga tekshiruv maqsadi, vazifalari tushuntiriladi, ularning ishtirok etishdagi vazifasi belgilanadi. Hodisa joyiga kelishda tergovchi ko`rsatuvi tekshirilayotgan shaxsga yo`lning to`g`riligi, hodisa joyiga yo`nalishni ko`rsatishni taklif etadi va boshqa qatnashuvchilarga bu harakatni diqqat bilan kuzatishni va ayrim ishga ahamiyatli bo`lgan holatlarga e`tibor berishni tavsiya etadi. Hodisa joyida ko`rsatuvi tekshirilayotgan shaxs hech qanday chetdan ta`sir, sha`ma yoki yordamchi tushuncha so`zlar kiritilmasdan o`zi erkin ravishda tushuncha berishi lozim. Umumiy so`roq o`tkazishda qo`llanadigan tartib-qoida bu holatda ham to`liq tatbiq etilishi mumkin. Ba`zi hollarda mazkur tergov harakati o`tkazilgan va hodisa ro`y bergan vaqt orasida ma`lum muddat o`tgan bo`ladi. Shu sababli tushuncha berish jarayonida ilgari so`roq qilingan shaxs ayrim fakt va holatlarni yodidan chiqarib qo`yishi mumkin. Bunday sharoitda tergovchi so`roq qilingan vaqtdagi xabar-ma`lumotlarni uning ko`rsatuvidan o`qib e`lon qiladi va shu bilan voqeaning ayrim holatlarini eslashga yordam beradi. Hodisa joyida olingan ma`lumotlar bilan ko`rsatuvni tekshirish jarayonidagi berilgan ma`lumotlar bir biriga zid bo`lsa, ko`rsatuvni tekshirilayotgan shaxs so`roq vaqtida nima sababdan noto`g`ri yolg`on ko`rsatuv berganligi tekshiriladi. Shuningdek, hodisa joyida berilgan xabarlar ham noto`g`ri bo`lishi mumkin. Bunday hollarda tergov jinoyat sodir bo`lgan joyni ko`zdan kechirish natijalari bilan qiyoslab tekshirilayotgan ko`rsatuvning qaysi qismlari to`g`ri, qaysilari esa noto`g`ri yoki yoddan chiqarilgan ekanligini aniqlaydi. Zarur bo`lsa hodisa joyida qayta qo`shimcha so`roq o`tkazishi ham mumkin bo`ladi. Yuqorida keltirilgan mulohazalar amaliyotda asosan ayblanuvchi va gumon qilinuvchilarning ko`rsatuvlari tekshirilganda kelib chiqadigan vaziyatlardir. Bunday vaziyatlar jinoyatni bir necha shaxslar tomonidan sodir etilgan hollarda

ishtirokchilarning har birini jinoiy harakatini amalga oshirishdagi rolini aniqlash uchun zarur bo`ladi. Jabrlanuvchi va guvohlarning ko`rsatuvlarini tekshirishda ham shunday vaziyatlar kelib chiqadiki, guvoh so`roq qilingan paytida aytgan ma`lumotlari yodidan ko`tariladi va hodisa joyida tekshirish vaqtida to`liq aniqlik kiritil olmaydi. Mazkur holatlarda tergovchi ularni hodisa joyini ko`zdan kechirganda va shaxsni so`roq qilganda olingan ma`lumotlar bilan tanishtirib haqiqiy voqea holatlarini eslashga yordam beradi. Ko`rsatuv bergan shaxs hodisa sodir bo`lgan joyda tekshirilayotgan hodisaning sharoit va holatini tiklaydi, ish uchun ahamiyatli bo`lgan narsalarni, hujjatlarni, izlarni qidirib topadi va ko`rsatadi, ayrim harakatlarni namoyish qiladi, tekshirilayotgan hodisada u yoki bu narsaning qanday ahamiyati bo`lganligini tushuntiradi. Ko`rsatuvlarni tekshirish paytida hodisa sodir bo`lgan joy atrof-muhit sharoitining o`zgarganligiga e`tiborni qaratish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki tushuncha va aniqlik kiritish uchun ko`rsatuvni tekshirilayotgan shaxs o`zining avvalgi ko`rsatuvlarini aniqlashtiradi, ayrim holatlarni, bir-biriga bog`lanishlarni oydinlashtirib beradi. Mazkur holatlarda ko`rsatuvni tekshirilayotgan shaxsning harakatiga, tushuntirishiga aralashish, gap qo`shish yoki o`rgatish va ishora qiluvchi savollar berishga yo`l qo`yilmaydi. Tergovchi ko`rsatuvni tekshirilayotgan shaxsga hodisa joyiga borish uchun yo`l marshrutini ko`rsatishni taklif qiladi, shunda barcha tergov harakati ishtirokchilari birgalikda ko`rsatilgan yo`l bo`yicha hodisa joyi tomon yo`l oladi. Ushbu vaqtda tergovni ko`rsatuvni tekshirilayotgan shaxsning erkin, hech qanday tashqi ta`sirsiz, mustaqil va o`z ixtiyori bilan yo`lni ko`rsatib, joyga borishi va u yerda qanday harakat yoki holatni bo`lganligini aytishini kuzatib turadi. Ko`rsatuvni tekshirilayotgan shaxs hodisa joyini umumiy chegarasini belgilab ko`rsatadi, tergovchining tekshiruv, nazorat qiluvchi yoki qo`shimcha savollariga tushuncha beradi. Javob berishda so`roq qilingan shaxs jinoyat sodir qilingan joyning ayrim holatlarini, tekshirilishi lozim bo`lgan faktlarni dastavval so`roq qilinganda qanday tartib va oldinma-ketinlikda so`zlagan bo`lsa, shunday tarzda ko`rsatib, hodisa joyidagi o`zgarishlarni, buyum va ashyoviy dalil va izlarning topilgan, yashirilgan joylarini ko`rsatadi, tushuntirib beradi. Hodisa joyida tergovchi ko`rsatuvni tekshirilayotgan shaxsga jinoiy harakatning ayrim vaziyatlarini takror ko`rsatish, uni kerak bo`lsa qiyoslab ko`rsatishni taklif qilishi, ayrim holatlarni jinoiy hodisa bilan bog`liqligini tushuntirib berishini talab qiladi. Tekshirilayotgan ko`rsatuvdagi holatlar hodisa joyidagi vaziyatga to`g`ri kelmasa, ba`zida ziddiyatli vaziyatlar mavjud bo`lib qolsa, tergovchi bular haqida savol-javob qilib ziddiyatli holatlarni bartaraf qilmog`i lozim. Ko`rsatuvlari tekshirilayotgan shaxsga u erkin so`zlab, tegishli harakatlarni namoyish qilganidan so`ng, ko`rsatuvdagi ayrim holatlarni oydinlashtiruvchi, shuningdek, uning

eslash qobiliyatini faollashtiruvchi savollar berilishi mumkin. Tergov harakatida ishtirok etuvchilar ko`rsatuvi tekshirilayotgan shaxsga tergovchining ruxsati bilan savol berishlari mumkin. Ko`rsatuvni hodisa joyida tekshirish natijasida aniqlanadigan ma`lumotlar quyidagicha ifodalanishi mumkin:

- so`roq vaqtida xabar berilgan joy haqiqatda hodisa ro`y bergan joymi yoki boshqami;
- hodisa sodir bo`lgan joy so`roq qilinganning ko`rsatuvidagiga to`g`ri keladimi;
- ko`rsatuvda bayon qilingan ashyoviy dalil topilgan joy, jinoyat sodir bo`lgan yoki izlari topilgan joylar qanchalik aniqlangani;
- ko`rsatuvda qayd qilingan shaxsning hodisa joyidagi harakati, qayerda va qanday harakatlarni sodir qilganligi;
- so`roq qilinganning ko`rsatuvida aytilmagan yangi holatlarning ma`lum bo`lishi.

Ma`lumki, shaxs ko`z o`ngida bo`lib o`tgan hodisalarni aynan hodisa ro`y bergan joyda batafsilroq so`zlab beradi. Shu vaqtda olingan ko`rsatuv ilgari so`roq davomida olingan ma`lumotlarni to`ldiradi va aniqliklar kiritadi. Chunki u hodisa joyiga kelganda haqiqiy sharoit joyida binolar, gulzorlar va hokazolarning joylashishiga qarab ba`zi detallarni yodiga tushiradi. O`zining oldingi ko`rsatuvlarini to`ldiruvchi, isbotlovchi dalillarni keltiradi. Tergovchining mazkur jinoiy hodisaga to`liq baho berishida shu hodisa vaziyatini qayerda, qanday sodir bo`lganligini bilish uchun tergov olib borilayotgan hodisani sodir qilgan ayblanuvchi bilan birgalikda chiqib o`sha joyni ko`radi, uning ko`rsatuvi qanchalik ishonarli ekanligiga ishonch hosil qiladi. Bu harakatni o`tkazishning asosiy maqsadi to`plangan dalillar yuzasidan ularning qanchalik haqiqatga yaqinligiga baho berish, aniqrog`i ayblanuvchining bergan ko`rsatuviga baho berishdir. Guvoh, jabrlanuvchi yoki ayblanuvchilarni tergov davrida bergan ko`rsatuvlarini ish bo`yicha to`plangan boshqa guvoh, ayblanuvchilarning ko`rsatuvlari yoki jinoyat hodisasi joyini ko`zdan kechirish davridagi to`plangan materiallar bilan taqqoslash usulida ham qanchalik real ekanligini bilish mumkin. Lekin ko`rsatuvi tekshirilayotgan shaxs o`zining ko`rsatuvini o`zi tasdiqlab berishi, aniqlik kiritishi jinoyat ishi bo`yicha to`g`ri xulosa chiqarishga yengillik beradi. Tergov jarayonida to`plangan dalillar va ko`rsatuvlarda mavjud bo`lgan holatlar taqqoslanib ko`rilishi, ayniqsa guvoh, jabrlanuvchilar o`z ko`rsatuvlarini o`zlari o`sha hodisa joyida aslidaligicha bo`lmasa-da, aynan shu joyda shunday jinoiy harakatlar sodir bo`lganligini ko`rdim deb, hodisa joyida o`sha holatni ko`rsatib berishi ish uchun ahamiyatli dalil bo`lib xizmat qiladi. Ko`rsatuvi tekshirilayotgan shaxsga daxldor bo`lgan barcha masalalarni izohlash uchun to`liq imkoniyat, erkinlik berilmog`i lozim. Uning voqea bilan bog`liq bo`lgan hikoyasini to`satdan kesib qo`yish tufayli, ko`rsatuvi tekshirilayotgan shaxs

hayajonlanib, gapirmay xotiradan chiqarib qo'yishi va natijada ko'zlangan maqsadga erishmay qolish mumkin.

Lekin har qanday holatda ham tergovchining boshqaruvchilik roli va ta'siri sezilib turishi lozim. Uning topshiriqlari asoslangan, mantiqan ravon va to'g'ri ta'riflangan bo'lishi kerak. Chunki qo'pol va asossiz topshiriqlar doimo salbiy oqibatlarga olib keladi.

Voqea joyida ko'rsatuvni tekshirish harakati qanday vaziyatda o'tkazilmasin, jinoyat qanchalik xavfli va murakkab bo'lmasin, barcha hollarda ham ko'rsatuvni tekshirilayotgan shaxsning psixologik holatini, uning o'zini tutishi va harakatlarini kuzatib borishi lozimdir. Bu uslub so'roq qilinayotgan shaxs haqiqatda jinoiy hodisaning ishtirokchisi, guvohi bo'lmay, balki bu to'g'risida boshqalardan eshitib, mazkur joydagi holatning barcha detallarini bilmasligi va to'g'ri tushunchaga ega emasligi aniqlashishiga yordam beradi.

Agar ko'rsatuvni tekshirilayotgan shaxs voqea joyidagi vaziyat ta'siri ostida o'zining ilgari ko'rsatuvini rad etib, uni noto'g'ri deb e'lon qilsa, u holda ko'rsatuvni tekshirishni darhol to'xtatish va takroran so'roq o'tkazishga to'g'ri keladi. Bunday holda hodisa joyida ko'rsatuvni tekshirish harakatining bayonnomasida "so'roq qilingan shaxs tekshirilayotgan voqeaning joyini va holatini ko'rsata olmadi va ilgari bergan ko'rsatuvini o'zgartirdi", deb bayonnomada qayd etiladi. Tergov amaliyotida shunday holatlar uchraydiki, so'roq qilingan shaxsning ko'rsatuvini hodisa joyida tekshirishda mazkur shaxs ilgari so'roq paytida aytmagan yangi holatlar to'g'risida, ya'ni jinoyatning ayrim moddiy izlari to'g'risida, jinoyat quroli, o'g'irlangan buyum yoki yashirib qo'yilgan ashyoviy dalillar joyini ko'rsatishi mumkin. Bunday holda ko'rsatuvni tekshirish natijasida yangi holatlar ochilishi, yangi ma'lumotlar olinishi mumkin. Bu holatlar bayonnomada aniq va ravshan aks ettirilishi lozim. Shuningdek, mazkur holatlar fotosurat yoki videotasvir yordami bilan mustahkamlansa maqsadga muvofiq bo'ladi.

Hodisa joyida ko'rsatuvni tekshirilayotgan shaxs o'zi so'zlab va harakatlarni namoyish qilib bo'lgach, unga savollar berilishi mumkin. Tergov harakatini o'tkazishda qatnashayotgan shaxslar tergovchi va sudning e'tiborini, ularning fikricha ish holatlarini aniqlashtirishga yordam beradigan barcha narsalarga qaratishga, ba'zi harakatlarni takrorlanishini talab qilishga haqlidir. Ba'zida shunday holatlar ham kelib chiqadiki, tergovchi jinoiy oqibati mavjud bo'lgan yoki izlarni, dalillarni berkitilgan joylarini ko'rmagan va bilmagan bo'ladi. Bu holat ko'rsatuvni joyida tekshirish jarayonida ma'lum bo'ladi. Bunday hollarda tergovchi ko'rsatuvni tekshirish chog'ida shu joyni to'la tekshirib, so'ngra uni protsessual rasmiylashtirib, keyin alohida takroriy so'roq o'tkazishi lozim. Hodisa joyida so'roq qilingan shaxsning ko'rsatuvini tekshirish esa, o'z nomi bilan belgilanib turganidek, ko'rsatuvdagi ayrim holatlarni, faktlarni, tekshirishdan iborat

bo`lib, undagi ma`lumotlar to`ldirilishi, aniqlanishi, tasdiqlanishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. <http://www.lex.uz> (O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi).
2. <http://press-service.uz/uz> O'zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb-sayti.
3. <http://natlib.uz> (Alisher Navoiy Nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi).
4. <http://akadmvd.uz> (O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi).
5. <http://ziyonet.uz> (ZiyoNET ta'lim portali).
6. <http://utube.uz/ru> (Utube.uz ta'lim videoportali).
7. <http://book.uz/> (Elektron adabiyotlar kutubxonasi).
8. <http://www.xs.uz> («Xalq so'zi» gazetasi).